LOGOS MEDIA

Skąd mogę wiedzieć, czy Jezus naprawdę istniał?

Plik jest zabezpieczony znakiem wodnym

Skąd mogę wiedzieć, czy Jezus naprawdę istniał?

Skąd mogę wiedzieć, czy Jezus naprawdę istniał?

© **LOGOS** MEDIA 2012

Wydawca: **LOGOS** MEDIA

EPUB: ISBN 978-83-63837-17-4
MOBI: ISBN 978-83-63837-18-1

Patronat:
Jezus.pl

Spis treści

Strona redakcyjna
Jak wyglądają fakty?
Źródła chrześcijańskie
Źródła niechrześcijańskie
Wnioski
Przypisy
Polecane publikacje

Jak wyglądają fakty?

W XIX i XX wieku zrodziło się wiele sensacyjnych teorii kwestionujących historyczność Jezusa. Ich autorzy głosili, że istnienie Jezusa może być przedmiotem wiary, ale nie da się go udowodnić w oparciu o źródła historyczne.

Większość tych teorii przebrzmiała i została zapomniana. W ich miejsce pojawiają się jednak kolejne. Wciąż na nowo słyszymy więc tezy głoszące, że chrześcijaństwo opiera się na wielkiej mistyfikacji, a Chrystus jest postacią fikcyjną. Teorie te zwykle wywołują poruszenie i na chwilę przyciągają uwagę mediów. Słysząc je, wielu ludzi zadaje pytanie: Czy rzeczywiście możemy być pewni tego, że Jezus istniał?

Jak wyglądają fakty? Czy mówiąc o Jezusie jesteśmy zdani tylko na wiarę? Czy analizując źródła historyczne możemy dojść do wniosku, że Jezus z Nazaretu jest wielkim nieobecnym?

Każdy obiektywny badacz historii przyzna, że rzeczywistość wygląda zupełnie inaczej i ma niewiele wspólnego z owymi sensacyjnymi teoriami. Historyczność Jezusa jest bardzo dobrze udokumentowana i nie kwestionują jej właściwie żadne poważne źródła.

Interesujące nas dokumenty historyczne można podzielić na dwie kategorie. Pierwszą stanowią relacje spisane przez chrześcijan. Drugą zaś – pisma autorów niechrześcijańskich, często zdecydowanie nieprzychylnych wobec chrześcijaństwa.

Cofnijmy się w czasie i przyjrzyjmy się starożytnym dokumentom...

Źródła chrześcijańskie

Pisma Nowego Testamentu

Cztery *Ewangelie* (*Mateusza, Marka, Łukasza*i *Jana*) to pochodzące z pierwszego wieku naszej ery biografie Jezusa, będące częścią *Nowego Testamentu*. Relacje te – mimo że opisują życie Jezusa z różnej perspektywy i podkreślają różne aspekty Jego działalności – przedstawiają spójny obraz. Jest on wiarygodny i zgodny z odkryciami archeologicznymi oraz niezależnymi źródłami historycznymi.

Autorzy *Ewangelii* podawali czas i miejsce opisywanych przez siebie wydarzeń. Wymieniali również – w sposób umożliwiający identyfikację – osoby biorące w nich udział. Podawali także wiele szczegółów oraz okoliczności pozwalających zweryfikować rzetelność ich opisu. Ich relacji nie zdołali podważyć ówcześni przeciwnicy chrześcijaństwa. Mimo wielu prób, nie udało się to także nikomu innemu.

Łukasz – autor jednej z *Ewangelii* – napisał: „Wielu usiłowało już opowiedzieć o wydarzeniach, które wśród nas się dokonały, zgodnie z tym, jak nam je przekazali ci, którzy od początku byli naocznymi świadkami i sługami słowa. Postanowiłem też i ja zbadać dokładnie wszystko od początku i po kolei opisać ci, dostojny Teofilu, abyś przekonał się o prawdziwości otrzymanego pouczenia”[1]. Nie są to słowa marzyciela, który zamierza spisać wymyślone opowieści i legendy. Dziś skrupulatność i kronikarska rzetelność Łukasza budzi podziw wielu

badaczy i historyków zajmujących się pismami z tamtego okresu.

Justyn Męczennik

Prócz czterech *Ewangelii*oraz innych ksiąg *Nowego Testamentu* podających wiele faktów dotyczących Jezusa, istnieją także inne pisma wczesnych autorów chrześcijańskich. Wiele z nich, mówiąc o historyczności Jezusa, odwołuje się do dostępnych wówczas źródeł, umożliwiających weryfikację przedstawianych przez nich faktów.

Przykładem takiego dokumentu jest *Pierwsza Apologia* Justyna Męczennika (spisana ok. 155 roku – dziesięć lat później został ścięty za wiarę). Czytamy w niej między innymi: „Jest osada w ziemi Żydów, położona 35 stadiów od Jerozolimy, w której urodził się Jezus Chrystus, o czym można się upewnić z rejestrów podatkowych sporządzonych za Cyreniusza, waszego pierwszego prokuratora Judei”[2].

Kwadrat z Aten

Do weryfikowalnych źródeł (w tym przypadku – do świadków cudów Jezusa) odwoływał się także Kwadrat z Aten będący uczniem apostołów (zmarł w 129 roku). Do naszych czasów przetrwał następujący fragment[3] jego *Apologii* poświęconej obronie wiary: „Czyny naszego Zbawiciela zawsze były przed wami, gdyż były prawdziwymi cudami. Oto ci, którzy zostali uzdrowieni, ci, którzy zostali wzbudzeni z martwych, którzy byli widziani nie tylko w chwili uzdrawiania czy wzbudzania z martwych, lecz zawsze byli obecni. Żyli oni jeszcze długi czas, nie tylko

gdy Pan nasz był na ziemi, ale gdy opuścił ziemię. Tak iż niektórzy z nich dożyli nawet naszych czasów”[4].

Widzimy więc, że wcześni autorzy chrześcijańscy – pisząc o życiu, śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa – odnosili się do tych wydarzeń jako do powszechnie znanych i weryfikowalnych faktów. Ich postawa była zbliżona do stanowiska apostoła Pawła, który zwracając się do króla Agryppy powiedział: „Król Agryppa wie o tym wszystkim i dlatego śmiało mówię do niego. Jestem przekonany, że nic z tych spraw nie uszło jego uwagi. Nie działo się to przecież w ukryciu”[5].

Źródła niechrześcijańskie

Korneliusz Tacyt

Korneliusz Tacyt (ok. 55-120) – jeden z najsłynniejszych historyków rzymskich – pisze w swoich *Rocznikach*, że Neron zrzucił winę za pożar Rzymu na tych, „których lud nazywał chrześcijanami". Wyjaśnia też: „Nazwa ta pochodzi od Chrystusa, który za panowania Tyberiusza został skazany na najwyższą karę przez prokuratora Poncjusza Piłata; a przytłumiony na razie zgubny zabobon znów wybuchł, nie tylko w Judei, będącej źródłem tego zła, lecz także w Rzymie, gdzie wszystko co ohydne i niegodziwe gromadzi się i zdobywa popularność"[6].

Tacyt nie tylko poświadcza historyczność Jezusa, ale także – mówiąc o Poncjuszu Piłacie – potwierdza relację zawartą w *Ewangeliach*. Wspomina także o tym, że „zgubny zabobon" po początkowym przytłumieniu „znów wybuchł". Czyżby opisywał ekspansję chrześcijaństwa po zmartwychwstaniu Jezusa?

Swetoniusz

Swetoniusz (69-130) – wybitny historyk i autor *Żywotów Cezarów* – odnotowuje ciekawe wydarzenie. W *Żywocie Klaudiusza* czytamy: „[Klaudiusz] wyrzucił z Rzymu wszystkich Żydów, którzy ciągle wywoływali rozruchy, podburzeni przez niejakiego Chrestosa"[7]. Zamieszki te to zapewne spory między chrześcijanami i Żydami, podobne do rozruchów opisanych w *Dziejach Apostolskich*. „Chrestos" oraz „Christos" to greckie odpowiedniki

hebrajskiego słowa „Mesjasz”. Powodem tych zamieszek był Jezus Chrystus. Tamtejsi chrześcijanie twierdzili, że Jezus żyje, i oddawali Mu cześć. Swetoniusz prawdopodobnie zakładał więc, że Chrystus przebywa obecnie w Rzymie i osobiście wywołuje rozruchy.

Warto zauważyć, że pisząc o wyrzuceniu Żydów z Rzymu, Swetoniusz dostarcza kolejnego dowodu na historyczną rzetelność *Nowego Testamentu.* Wypędzenie Żydów zostało bowiem odnotowane również w księdze *Dziejów Apostolskich*. Czytamy w niej, że apostoł Paweł, będąc w Koryncie, „spotkał tam Żyda pochodzącego z Pontu, imieniem Akwila, który razem z żoną Pryscyllą przybył niedawno z Italii. Klaudiusz nakazał bowiem opuścić Rzym wszystkim Żydom”[8].

O wyznawcach Chrystusa Swetoniusz ponownie wspomina w *Żywocie Nerona*, pisząc, że Neron „wymierzył również karę chrześcijanom – ludziom wyznającym nowy i bezbożny zabobon”[9].

Pliniusz Młodszy

Ciekawych informacji dostarcza list rzymskiego urzędnika i polityka – Pliniusza Młodszego (61-ok.112). Zwraca się w nim do cesarza Trajana z pytaniem, jak powinien traktować wyznawców Chrystusa. Wyjaśnia, że dotychczas skazywał na śmierć tych, którzy nie chcieli powtórzyć „inwokacji do bogów”, „złożyć ofiary z wina i kadzidła przed posągiem cezara” i „przekląć imienia Chrystusa”[10]. Dodaje, że nie sposób nakłonić do tego „prawdziwych chrześcijan”[11].

W liście swym pisze o chrześcijanach jako ludziach oddających cześć Chrystusowi: „Zapewniali, że całą ich winą lub błędem było to, że w określonym dniu regularnie spotykali się przed wschodem słońca i na przemian śpiewali pieśni oddając cześć Chrystusowi jako bogu. Związali się też przysięgą, ale nie była to zmowa dotycząca jakichś przestępstw, ale przyrzeczenie, że nie będą oszukiwać, napadać na innych, popełniać cudzołóstwa, wykorzystywać zaufania innych ludzi i przywłaszczać sobie tego, co pożyczyli. Kończąc te głupstwa, mieli w zwyczaju rozchodzić się, a później ponownie gromadzić się na wspólnym posiłku, zwyczajnym i nieszkodliwym”[12].

List ten jest jednym z ocalałych urzędowych pism, wzmiankujących Jezusa oraz rzucających światło na życie pierwszych wspólnot chrześcijańskich.

Lukian z Samosaty

Lukian z Samosaty – rzymski retoryk i satyryk (ok.120-ok.190) – w dziele *Śmierć Peregrinosa* napisał: „Chrześcijanie – jak wiadomo – do dziś czczą tę wybitną osobistość, która wprowadziła nowe zwyczaje i została za to ukrzyżowana […]. Te zagubione stworzenia zakładają, że będą żyć wiecznie. To tłumaczy ich pogardę dla śmierci oraz – tak powszechne wśród nich – dobrowolne poświęcenie. Ich pierwszy prawodawca zaszczepił im przekonanie, że wszyscy nawzajem są braćmi – od chwili gdy się nawrócą, wyprą greckich bogów, oddadzą cześć temu ukrzyżowanemu mędrcowi i będą żyć zgodnie z jego prawami”[13].

Lukian zdecydowanie nie podzielał wiary chrześcijan, ale nie kwestionował historyczności Jezusa, którego nazwał

„wybitną osobistością”, „prawodawcą” i „mędrcem”.

Mara Bar Serapion

Kolejny interesujący dokument to napisany po 73 roku naszej ery (przed III w) i znajdujący się w Muzeum Brytyjskim rękopis zawierający list, którego autorem jest syryjski filozof Mara Bar Serapion.

Będąc w więzieniu, zachęca on syna do wytrwałego poszukiwania mądrości. Pisze: „Jaką korzyść wynieśli Ateńczycy ze skazania Sokratesa na śmierć? Przyszedł na nich głód i zaraza jako pomsta za ich zbrodnię. Jaką korzyść wynieśli mieszkańcy Samos ze spalenia Pitagorasa? W jednej chwili kraj ich został zasypany piaskiem. Jaką korzyść osiągnęli Żydzi z tego, że skazali swego mądrego króla? Przecież wkrótce potem znikło ich królestwo. Sprawiedliwie Bóg pomścił tych trzech mędrców. Ateńczycy poginęli z głodu, tych z Samos pochłonęło morze, Żydzi – zrujnowani i wypędzeni z własnego kraju – żyją w całkowitym rozproszeniu. Lecz Sokrates nie umarł całkowicie – nadal żył w naukach Platona; Pitagoras nie umarł całkowicie – żył nadal w posągu Hery; nie umarł także całkowicie mądry król – żył nadal w swojej nauce”[14].

Z treści listu wynika, że Serapion nie był chrześcijaninem. Historyczność Jezusa była jednak dla niego sprawą oczywistą. Uważał Go – podobnie jak Sokratesa i Pitagorasa – za jednego z wielkich filozofów.

Józef Flawiusz

Ważnym źródłem historycznym wzmiankującym Jezusa są również *Dawne dzieje Izraela* spisane przez Józefa

Flawiusza, historyka żydowskiego urodzonego w 37 roku naszej ery (zmarł po roku 94). Po upadku Jerozolimy Józef oddał się w ręce Rzymian i osiedlił się w stolicy imperium, gdzie znalazł posadę u cesarza Wespazjana.

W ostatniej księdze *Dawnych dziejów Izraela* czytamy: „Annasz zwołał sanhedryn i stawił przed sądem Jakuba, brata Jezusa zwanego Chrystusem oraz kilku innych. Oskarżył ich o naruszenie Prawa i skazał na ukamienowanie”[15]. Aby przybliżyć postać Jakuba, Józef odwołuje się do osoby bardziej znanej – do Jezusa Chrystusa. Można odnieść wrażenie, że wymieniając Jezusa, Józef nawiązuje do czegoś, o czym pisał wcześniej. Rzeczywiście, w osiemnastej księdze tego samego dzieła znajdujemy dłuższy fragment mówiący o Jezusie. Jego oryginalne brzmienie jest trudne do ustalenia. Większość badaczy uznaje jednak, że spod pióra Józefa wyszły słowa opisujące Jezusa jako „człowieka mądrego”, który czynił „rzeczy niezwykłe i był nauczycielem ludzi”[16].

Poza wspomnianymi wyżej fragmentami, dzieło Flawiusza zawiera wiele odniesień do wydarzeń i osób mających związek z Jezusem lub opisywanych w *Ewangeliach*. Obecni są w nim: Jan Chrzciciel, Herod, rzymscy imperatorzy, Kwiryniusz – namiestnik Syrii, namiestnicy Judei (w tym Piłat) oraz arcykapłani. Znajdziemy w nim również – znane czytelnikom *Nowego Testamentu* – główne żydowskie stronnictwa religijne: faryzeuszy i saduceuszy.

Tallus i Flegon

Kolejna relacja dotycząca wydarzeń związanych z Jezusem to informacja o ciemności, która (jak to opisano w *Ewangeliach*) zapadła po Jego śmierci. Mówi o niej Tallus

(I w. n.e.), autor dzieła przedstawiającego historię Grecji, którego fragmenty zachowały się dzięki cytatom w dziełach innych autorów, między innymi Juliusza Afrykańczyka[17], oraz Flegon z Tralles (II w. n.e.), grecki historyk, autor kronik, których fragmenty znamy dzięki cytatom u Juliusza Afrykańczyka, Orygenesa i Filipona[18].

Talmud

Na zakończenie, warto wspomnieć o *Talmudzie babilońskim* (powstawał stopniowo, jego redakcja zakończyła się na przełomie V i VI wieku n.e.). Czytamy w nim m.in. o „Jeszu", który został powieszony „w wigilię Paschy" za to, że „uprawiał czary i zwodził, i odciągał Izrael od Boga"[19].

Nieprzychylność żydowskich przywódców religijnych wobec Jezusa nie jest zaskoczeniem (o podobnych zarzutach czytamy na kartach *Ewangelii*). Co ciekawe jednak, nawet bardzo krytyczni wobec chrześcijaństwa redaktorzy Talmudu oskarżali Jezusa o zwodzenie ludzi, ale nie byli w stanie zaprzeczyć Jego istnieniu.

Wnioski

Wyżej wymienione dokumenty nie zamykają listy starożytnych ksiąg, pism i dokumentów dostarczających dowodów na istnienie Jezusa, stanowią jednak przegląd najciekawszych materiałów.

Zdumiewające jest to, że istnienie osoby, która nie piastowała żadnego urzędu, nie była politycznym lub wojskowym przywódcą i nie napisała żadnej książki, zostało tak dobrze udokumentowane w starożytnych źródłach, mimo zniszczenia Jerozolimy w 70 roku naszej ery i mimo wielu prób wymazania chrześcijaństwa z kart historii (podejmowanych już na samym początku jego istnienia przez żydowskie władze religijne oraz rzymską administrację). Znaczący jest również fakt, że spora część cytowanych materiałów pochodzi od przeciwników Jezusa oraz zagorzałych wrogów rodzącego się nowego ruchu. Niechrześcijańskie dokumenty mówiące o Jezusie stanowią sporą część materiału dowodowego.

Gdyby dziś, z jakiegoś powodu, zniknęły z powierzchni ziemi wszystkie egzemplarze *Nowego Testamentu* oraz wszelkie dokumenty i publikacje chrześcijańskie (napisane od I wieku do dnia dzisiejszego), nadal znalibyśmy wszystkie główne fakty dotyczące Jezusa!

Profesor Edwin Yamauchi, amerykansko-japoński historyk i wykładowca Uniwersytetu Miami napisał: „Nawet gdybyśmy nie posiadali chrześcijańskich ksiąg *Nowego Testamentu*, to na podstawie takich pozachrześcijańskich pism, jak Józefa Flawiusza, Tacyta czy Pliniusza Młodszego, moglibyśmy ustalić, że:

1. Jezus był żydowskim nauczycielem;
2. wielu wierzyło, że dokonuje uzdrowień i egzorcyzmów;
3. został odrzucony przez przywódców żydowskich;
4. został ukrzyżowany za Poncjusza Piłata w czasie panowania Tyberiusza;
5. pomimo tak haniebnej śmierci jego zwolennicy, wierzący, że On wciąż żyje, rozproszyli się poza Palestynę, tak że do 64 roku wielu z nich znalazło się w Rzymie;
6. na początku II wieku cześć jako Bogu oddawali Mu ludzie z najrozmaitszych warstw, z miast i wsi – mężczyźni i kobiety, niewolnicy i wolni”[20].

Czy możemy zatem być pewni tego, że Jezus istniał? Nawet pobieżna analiza starożytnych źródeł pokazuje, że historyczność Jezusa nie budzi żadnych wątpliwości i jest doskonale udokumentowana!

Odstawiając jednak na bok całą starożytną bibliotekę, warto zadać jeszcze jedno ważne pytanie, mianowicie: Czy Jezus był tym, za kogo się podawał? Świadkowie z I wieku twierdzili, że znają odpowiedź. Mimo grożących im niebezpieczeństw (prześladowań, więzienia, a nawet śmierci) wyznawali, że Jezus jest Synem Boga, że zmienił ich życie i zbawił od potępienia. W kolejnych wiekach, w ich ślady poszły miliony. Także dziś, każdego dnia, tysiące ludzi odkrywają odpowiedź na to pytanie i stają się uczniami Jezusa. Czy ty również ją znajdziesz?

W Nowym Testamencie znajdujemy następujące słowa Jezusa:

> *„Moja nauka nie jest moja, lecz pochodzi od Tego, który mnie posłał. Jeśli ktoś chce spełniać Jego wolę, przekona*

się, czy ta nauka pochodzi od Boga, czy też nauczam sam od siebie”[21].

„Oto stoję przed drzwiami i pukam. Jeśli ktoś usłyszy mój głos i otworzy mi drzwi, wejdę do niego i spożyjemy wieczerzę: Ja z nim, a on ze mną”[22].

„Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto wierzy we mnie, nawet jeśliby umarł, będzie żył. Każdy, kto żyje i wierzy we mnie, nie umrze na wieki. Czy wierzysz w to?”[23].

Niezwykłe obietnice! Czy zechcesz osobiście sprawdzić, czy ich Autor dotrzymuje słowa?

Odwiedź serwis Jezus.pl

Polecane publikacje LOGOS MEDIA

Pytania o wiarę

Roger Carswell

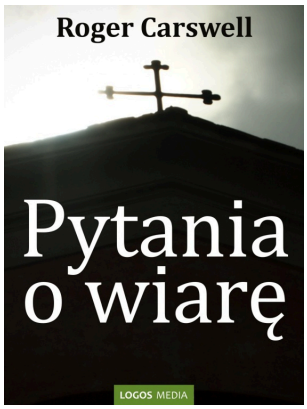

Skąd wiemy, że Bóg istnieje? Czy nauka nie podważa Biblii? Jak Bóg, który jest miłością, może posłać ludzi do piekła? Czy istnieje reinkarnacja? Jak skończy się ten świat?

W „Pytaniach o wiarę” Roger Carswell – znany międzynarodowy ewangelista i autor książek – w rzeczowy sposób odpowiada na pytania często zadawane podczas jego wykładów. Książka zawiera odpowiedzi na 26 pytań dotyczących Boga, Biblii, Jezusa, chrześcijaństwa oraz przyszłości. Odpowiedzi autora – odwołujące się do Biblii – prowokują do myślenia i pozwalają spojrzeć na poruszane kwestie w świeży sposób.

Najważniejsza rzecz w życiu

LOGOS MEDIA

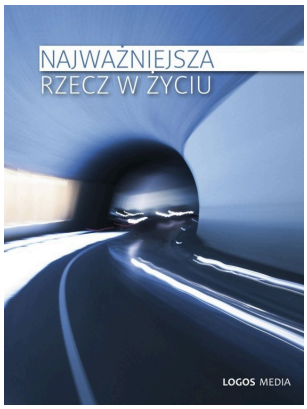

Każdy z nas ma na głowie wiele ważnych spraw. Pilne zadania i ważne obowiązki praktycznie nigdy się nie kończą. Brakuje nam czasu na odpoczynek, na refleksję nad życiem, a nawet na chorobę. Z drugiej strony, jedno wydarzenie – na przykład, brzmiąca jak wyrok diagnoza lekarska – potrafi całkowicie zburzyć naszą dotychczasową hierarchię wartości. To, co wydawało się bardzo istotne, nagle przestaje się liczyć. Co jest więc naprawdę ważne?

Autorzy publikacji sięgają do Biblii i przedstawiają odpowiedź, która może zmienić ludzkie życie.

Nowe Przymierze i Psalmy, Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy

Ewangeliczny Instytut Biblijny

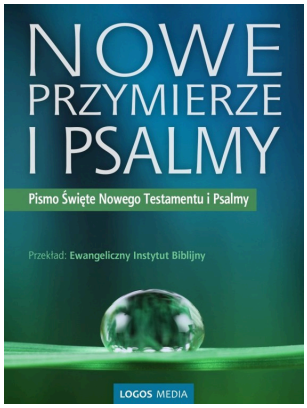

Nowy, literacki przekład Pisma Świętego Nowego Testamentu oraz Psalmów opracowany przez Ewangeliczny Instytut Biblijny. Wydanie trzecie Nowego Testamentu oraz wydanie pierwsze Księgi Psalmów.

Nowe Przymierze i Psalmy to:

- Współczesny język, pozbawiony archaizmów oraz niezrozumiałych terminów teologicznych,
- Bogate przypisy zawierające uwagi translatorskie oraz informacje dotyczące tła historyczno-kulturowego,
- Przyjazna nawigacja — łatwe przechodzenie do poszczególnych ksiąg i rozdziałów ebooka.

Przypisy

1 *Ewangelia św. Łukasza* 1:1-4 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Częstochowa, Edycja Świętego Pawła, 2009.

2 Justin Martyr, *First Apology*, rozdz. XXXIV, earlychristanwritings.com, dostęp: 14.12.2010, tłum. z ang. własne.

3 Fragment ten zachował się jako cytat w *Historia Ecclesiae* – dziele napisanym przez Euzebiusza z Cezarei (w czasach Euzebiusza dzieło Kwadrata było jeszcze „w rękach wielu braci", czyli ogólnie dostępne).

4 Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna. O męczennikach palestyńskich*, tłum. A. Lisiecki, Poznań: Fiszer i Majewski – Księgarnia Uniwersytecka, 1924, rozdz. IV, 3.

5 *Dzieje Apostolskie* 26:26 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu,* dz. cyt.

6 Cornelius Tacitus, *The Annals*, red. A.J. Church, W.J. Brodribb, S. Bryant, perseus.tufts.edu, rozdz. XV, 44, dostęp: 14.12.2010, tłum. z ang. własne.

7 *Suetonius: The Lives of the Twelve Caesars, An English Translation*, red. J.E. Reed, A. Thomson. Philadelphia: Gebbie & Co, 1889, Claudius, rozdz. XXV, 4, tłum. z ang. własne.

8 Dzieje Apostolskie 18:2 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt.

9 *Suetonius: The Lives of the Twelve Caesars, dz. cyt.*, *Nero*, rozdz. XVI, 2, tłum. z ang. własne.

10 Pliniusz Młodszy, *Listy* X, 96, cyt. za: *Pliny/Trajan Correspondence*, red. K.C. Hanson, kchanson.com, dostęp: 14.12.2010, tłum. z ang. własne.

11 Tamże.

12 Tamże.

13 *The Death of Peregrine*, 11–13 [w:] *The Works of Lucian of Samosata*, tom. 4, tłum. H. W. Fowler, Oxford: Clarendon, 1949, tłum. z ang. własne.

14 Cyt. za: F.F. Bruce, *Wiarygodność pism Nowego Testamentu*, Katowice: Areopag, 1991, s. 139-140.

15 Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 1979, księga XX, IX, 1.

16 Tamże, księga XVIII, III, 3.

17 Zob. *Chronography* XVIII, 1, [za:] F.F. Bruce, *Wiarygodność Pism Nowego Testamentu*, Katowice: Areopag, 1991, s. 138-139.

18 Zob. np. Origen, *Contra Celsus*, księga II, 33 i 59, *earlychristanwritings*.com, dostęp: 14.12.2010.

19 *Babilonian Talmud*, tłum. i red. I. Epstein, Tractate Sanhedrin 43, halakhah.com, dostęp: 14.12.2010, tłum. z ang. własne.

20 Cyt. za: Josh McDowell, *Przewodnik Apologetyczny*, Warszawa: Vacatio, 2002, s. 134.

21 *Ewangelia św. Jana* 7:16-17 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt.

22 *Apokalipsa św. Jana* 3:20 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt.

23 *Ewangelia św. Jana* 11:25-26 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, dz. cyt.